

Міщук СМ.,

докт. істор. наук, доцент кафедри всесвітньої історії та правознавства
Житомирського державного університету імені Івана Франка

Вчені Ніжина – археографи та книгознавці

(друга половина XIX – початок XX ст.)

У статті аналізується науковий внесок вчених Ніжина у наукові дослідження кирилических рукописних книг в Україні у другій половині XIX - на початку XX ст.

Ключові слова *М.І. Лілеєв, Є. В. Петухов, М.М. Бережков, кирилическа рукописна книга, археографія, бібліотека, книгознавство.*

У другій половині XIX - на початку XX ст. активно вивчається старовина, проводяться описи пам'яток культури, створюються каталоги рукописних книг та стародруків. Ця діяльність була викликана необхідністю виявлення, інвентаризації і введення в науковий обіг пам'яток слов'янської книжкової культури, рукописних книг та стародруків. Наукова каталогізація рукописних книг та стародруків на базі археографічного й бібліографічного опису рукописно-книжкових пам'яток стала основним видом фіксації книжкових джерел. Він відбувався в єдиному руслі історико-філологічних студій у галузі історії книжкових пам'яток і пов'язаний з необхідністю археографічного і бібліографічного опису рукописів та стародруків як історичних джерел. Тоді ж зароджувалися не лише літературознавчі, а й історико-книгознавчі методи дослідження книжок як окремих джерел [1].

Вивчення доробку відомих українських вчених другої половини XIX - початку XX ст. в галузі збирання та наукового опису книжково-рукописної спадщини стали предметом студіювання сучасних дослідників книги - Я.Д. Ісаєвича, М.В. Галушко, О.М. Колосовської, С.В. Сохань, Н.М. Шалашної, Г.І. Ковальчук, Н.Ф.Королевич, В.І.Ульяновського, Н.І. Черниш та ін. Окрім загальнотеоретичних питань, згадані фахівці вивчали також внесок окремих визначних особистостей в історико-книгознавчу проблематику, зокрема, А.С. Петрушевича, І.С. Свенціцького, М.І. Петрова, І.Я. Франка, І.І. Кревецького, І.І. Огієнка, С.І. Маслова, М.О. Максимовича та ін. Дослідження також здійснювалися і за географічним принципом (так, вивчалися Західний, Південний та Наддніпрянський регіони України).

Вивчення історії зародження наукової збирацької діяльності в галузі рукописної та книжкової спадщини в Україні у досліджуваній нами період і шляхів створення власної української археографо-бібліографічної школи, її представників, загального й особливого в її доробку, вивчення регіональної специфіки є актуальною темою сучасних історико-книгознавчих досліджень.

У вивченні рукописно-книжкових пам'яток України значне місце належить вченим Ніжина - філологам та історикам, які розгорнули велику збирацьку та дослідницьку діяльність в Історико-філологічному інституті князя Безбородька (далі - ІФІБ). Цей потужний науковий осередок, членами якого були відомі вчені М.І. Лілеєв, Є.В. Петухов, М.М. Бережков та ін., завжди привертав увагу українських істориків, оскільки виховав велику кількість вчених і діячів культури, завдяки яким прославилась ніжинська історико-філологічна школа. Деякі випускники ІФІБ працювали після закінчення його такими викладачами як: М.О. Музиченко, П. Заболотський та ін. [2]

Заснований коштом князя О.Безбородька у 1820 р. як Гімназія вищих Нав, пізніше - Ніжинський ліцей, цей Інститут, покликаний проводити всебічну підготовку вчителів для середніх навчальних закладів, був одним із найстаріших вищих навчальних закладів в Україні, який за статусом прирівнювався до університету.

Його розквіт припадає на останню чверть XIX- початок XX ст., коли у 1875 р. Ніжинський ліцей було реорганізовано на Історико-філологічний інститут князя Безбородька [3]. Тут створився потужний науковий колектив викладачів, чому сприяв директор ІФІБ, доктор слов'янської філології, професор, таємний радник, автор багатьох наукових праць, з 1890 р. - академік Петербурзької академії наук Микола Олексійович Лавровський (1825-1899) [4]. За визнанням істориків, М.О. Лавровському належить значна роль в організації навчання університетського рівня в Інституті та формуванні його бібліотеки, яка набула великого значення як підгрунтя для навчального процесу та як документальна база наукових досліджень рукописів, документів та книжкових пам'яток, що їх проводили викладачі і студенти.

Наукові студії професорів та студентів ІФІБ публікувалися на сторінках видання «Известия Историко-филологического Института князя Безбородко в Нежине 1891-1912...», що виходило впродовж 1876-1921 рр., спочатку друкувалося в Києві, надалі - у Ніжині.

Зібрання бібліотеки ІФІБ поповнювалося шляхом придбання за кошти Інституту, а також із різноманітних пожертвувань. Так, у 1875 р. Варшавський університет подарував власні дублети з розділу «Polonica» - 564 назви у 639 томах, а з Ніжинського грецького училища надійшли цінні видання XVII-XVIII ст. з теології, всесвітньої історії, класичної літератури (254 назви у 647 томах) тощо. За часів керівництва інститутом М.О. Лавровського інститутська бібліотека збільшилася з 4034 до 12 152 одиниць зберігання. Саме рукописна частина зібрання бібліотеки ІФІБ стала науковою лабораторією.

М.О. Лавровський у перших два роки ще на початку директорства приділяв багато уваги придбання цінних за складом і змістом зібрань. Тому саме він енергійно взявся за формування і поповнення бібліотечних фондів, оскільки багато залежало від штатного фінансування та розподілу коштів на придбання рукописів, книжок і документів. Після смерті професора Максимовича інститутським коштом були придбані 24 листи М.В. Гоголя, які вдало доповнили рукописну спадщину з автографів Гоголя, пожертвовану колишньому Лицею його попечителем Г.О. Кушелевим-Безбородько. Так була закладена збирацька традиція Інституту, що приводило до систематичного поповнення бібліотеки цінними книжками, архівами, колекціями. За часів керівництва М.О. Лавровського бібліотека поповнилась з 4034 до 12152 одиниць зберігання [5].

За даними професора А. Добіаша, до рукописного відділу входило понад 100 окремих рукописів різного змісту церковнослов'янською, російською, грецькою, латинською, німецькою та східними мовами. Зібрання складалося з різноманітних пожертвувань до бібліотеки, які надійшли в різні періоди існування навчальної установи. Від колишнього лицю князя Безбородька ІФІБ успадкував 38 636 назв та 14 580 томів книг. Серед найбільш цінних надходжень була бібліотека директора Санкт-Петербурзького історико-філологічного інституту І.Б.Штейнмана, що надійшла до Інституту після його смерті і складалася з 457 назв та 960 томів (збірка класичної літератури, класичних авторів, творів з історії старожитностей та міфології). Варшавський університет подарував на відкриття у 1875 р. власні дублети з розділу «Polonica»- 564 назви в 639 томах.

Цінним внеском була невелика збірка рукописів, придбана у 1876-1877 рр. з бібліотеки академіка і професора Московського університету С.П. Шевірьова - 3815 назв у 7359 томах, а друга - 3815 назв у 7359 томах - професора Лейпцигського університету, класичного філолога - Фрідріха Річля. Крім того, у 1875 р. до ІФІБ надійшла Бібліотека Ніжинського грецького училища, 254 назви у 647 томах, яка включала цінні видання XVII-XVIII ст. з теології, всесвітньої історії, класичної літератури тощо [6].

Обов'язки бібліотекаря в інститутській бібліотеці, як правило, виконував один з викладачів. Тут працювала бібліотечна комісія у складі викладачів, які займалися систематизацією книжок за розділами та підготовкою систематичного каталожного опису, тобто рукопису каталогу для майбутньої публікації.

Значний внесок у розвиток наукового опису рукописів був зроблений істориком церкви, бібліотекарем, археографом та бібліографом Михайлом Івановичем Лілеєвим (1849-1911), який досліджував не лише історію Чернігівщини, а й пам'ятки історії та культури, методологію та методику наукового опису рукописних книг і цінних книжкових зібрань.

У 70-80-х роках XIX ст. ця діяльність мала велике значення для розвитку української археографії рукописної книги на Чернігівщині, оскільки доля розпорядилася так, що він був не лише викладачем, а й причетним до формування двох великих бібліотек - Чернігівської духовної семінарії та Історико-філологічного інституту князя Безбородька.

М.І. Лілеєв впродовж 1874-1878 рр. не лише викладав у Чернігівській духовній семінарії, а й завідував її бібліотекою. Ця бібліотека збрала багато цінних рукописів, стародруків, однак її рукописний відділ до М.І. Лілеєва не був впорядкований, багато рукописних книг та архівних документів не було внесено до каталогів та інвентарних книг, хоча рукописами активно користувалися. Такий стан речей спонукав його до видання наукового каталогу «Описание рукописей, хранящихся в библиотеке Черниговской духовной семинарии», що вийшов друком у Санкт-Петербурзі у 1980 р., і в якому містився опис 201 пам'ятки переважно походження чернігівського регіону [7]. Виходом цього наукового каталогу М.І. Лілеєв не лише ознайомив наукову громадськість, істориків та філологів зі складом бібліотеки Чернігівської духовної семінарії, а й сприяв, на його думку, запобіганню розкрадання тих історичних джерел, яких багато було втрачено за відсутністю обліку в попередні часи.

Основна науково-археографічна діяльність щодо описування різноманітних зібрань, бібліотек, музейних фондів, приватних колекцій розвивається в Російській імперії та Україні у 80-х роках XIX ст. - 10-х роках XX ст. Тому каталог (опис) М. Лілеєва випереджає подібні видання багатьох археографів Санкт-Петербурга і Москви, при цьому він ґрунтується на основних наукових принципах опису, що сформувалися остаточно лише на початку XX ст.

До них відноситься вимога встановлення дати пам'ятки, її назви, складу, вказуються маргіналії та записи, наводяться відомості щодо походження, розкривається збереженість фонду. У Вступі Лілеєв розкриває основні завдання праці: показати зміст зібрання, колишніх власників, визначити особу автора, переписувача, у разі можливості - дату укладання рукопису, мову, повні відомості щодо постатейного складу кожного рукопису та збірника, назву, літературу, що дотична темі, бібліографічні відомості, висвітлити збереженість тексту та рукописів. До безсумнівних позитивів цього каталогу можна віднести й передачу усіх змістовних записів на краях аркушів.

М.І.Лілеєв вказує на жертводавців духовного чину, зокрема, Кирила Лящевецького, Філарета Гумилевського та ін. За поданою у каталозі інформацією найбільша кількість надходжень відбулася з Новгород-Сіверського Спаського, Максаківського Нікодимівського та Елецького монастирів.

На жаль, за даними О.Б. Коваленка, дослідника спадщини М.І. Лілеєва, цінна бібліотека семінарії загинула під час Великої Вітчизняної війни [8]. Отже, нині цей каталог має виключно історіографічну цінність та велике джерелознавче значення для історії збирацьких традицій на Чернігівщині, оцінки рівня розвитку камеральних методів опису рукописних книг.

За запрошенням ректора Історико-філологічного інституту князя Безбородька в Ніжині М.О. Лавровського, в 1878 р. М.І. Лілеєв переходить працювати в цей Інститут на посаду викладача російської історії та географії. Через кілька років, у 1883 р., М.О. Лавровський,

стурбований станом бібліотеки, до якої він доклав багато зусиль, щоб зробити її науковою, запропонував М.І. Лілеєву за сумісництвом очолити й фундаментальну бібліотеку [9].

М.І. Лілеєв зіткнувся там також із недосконало організованим фондом бібліотеки Інституту, де існували масиви не лише неописаних, а й незаінвентаризованих книжок. Тому свою діяльність у бібліотеці почав з організації рукописних каталогів, які систематично друкував з 1885 р.

М.І. Лілеєв працював у бібліотеці Інституту впродовж 1883-1897 рр., власноруч почав редагування та створення карткового каталога на бібліотечні фонди, що мав комплексно включити бібліотечний матеріал. Запропонував нове зручне розміщення фондів за розділами наук, а відповідно - й нове розміщення книг. Про стан роботи з бібліотекою Інституту та каталогами, про цінність збірки він повідомив у спеціальному листі до редакції «Киевлянина» від 12 січня 1886 р. [10].

М.І. Лілеєв сприяв науковому дослідженню рукописних пам'яток бібліотеки. Він першим складає попередній опис рукописних книг, яким у подальшому займалися студенти Інституту під керівництвом М.Н. Сперанського, а також проводить дослідження рукописних творів Юрьєвського архімандрита Фотія, повідомляє про принципи опису рукописів Чернігівської духовної семінарії тощо [11].

У 1893 р., у зв'язку з новими реорганізаційними завданнями у формуванні фундаментальної (наукової) бібліотеки, діяльність бібліотечної комісії було поновлено - до її складу, крім М.І. Лілеєва, увійшли професори М.Н. Бережков, Є.В. Петухов, І.Г. Турцевич, пізніше - О.І. Покровський, О.П. Кадлубовський та А.В. Добіаш, які здійснювали реорганізацію бібліотеки, створення систематичного й алфавітного каталогів, організацію комплектування тощо [12].

М.І. Лілеєв багато зробив для поповнення бібліотеки рукописними фондами, оскільки дбав про збереженість збірок з губернських установ Чернігова. Зокрема, йому належить ініціатива передачі архіву Ніжинського грецького магістрату, який опинився у занедбаному стані

Будучи одним з фундаторів Ніжинського історико-філологічного товариства, членом Історичного товариства Нестора-літописця в Києві, Чернігівської вченої архівної комісії, учасником XI Археологічного з'їзду в Києві (1899), він доклав багато зусиль до поширення досліджень та розповсюдження здобутків наукового осередку ІФБ в галузі вивчення чернігівської старовини, а коли був обраний Гласним Ніжинської міської думи та міським головою м. Ніжин (1904) - до збереження пам'яток міста.

М.І. Лілеєв тісно співпрацював з іншими дослідниками рукописних пам'яток та стародруків ІФБ, зокрема, з Є.В. Петуховим, М.Н. Бережковим, В.В. Качановським, М.Н. Сперанським, П.О. Заболотським, О.Ф. Музиченком, Б.Н.Бурзі та іншими дослідниками рукописно-книжної культури, представниками Київської історичної та філологічної шкіл при Університеті Св. Володимира, Київської духовної академії, Історичного Товариства Нестора-літописця.

У цей час з рукописними фондами бібліотеки та складанням каталогів на фундаментальну частину працював відомий історик літератури й викладач Історико-філологічного інституту князя Безбородька в Ніжині Євген Вячеславович Петухов (1863-1948) - філолог, історик літератури, архівіст. Він закінчив історико-філологічний факультет Санкт-Петербурзького університету, був слухачем курсів професорів О.Ф. Міллера, М.І. Сухомлінова та О.І. Незеленова і брав участь у підготовці академічного словника російської мови [13]. У 1888 р. одержав ступінь магістра. У 1888-1889 рр. як приват-доцент викладав історію російської мови на Вищих жіночих курсах у Санкт-Петербурзі та у Санкт-Петербурзькому університеті. З 1889 до 1895 р. був професором російської словесності в Історико-Філологічному Інституті князя Безбородька в Ніжині. З 1895 р. - доктор російської словесності. У 1895-1918 рр. - професор університету в Юр'євському (Дерптському) університеті. З 1916 р. - член-кореспондент Імператорської академії наук. У радянські часи - професор Кримського педагогічного інституту ім. М.В.Фрунзе. Брав участь у складанні довідника по архівних фондах Кримського ЦАУ [14].

У 1889-1895 рр. у своїх наукових студиях Є.В. Петухов розвивав традиції філологічної школи Санкт-Петербурзького університету в галузі вивчення слов'янознавства. Він публікує

«Материалы и заметки по истории древней русской письменности (XII-XIII ст.), «К истории древне-русского пролога», «Заметки о некоторых рукописях, хранящихся в библиотеке Историко-филологического Института кн. Безбородко» тощо [15].

«Заметки» Є.В. Петухова містили перелік та описання рукописних пам'яток, які, на його думку, становили історико-літературну цінність та слугували джерельною базою для розвитку галузей історичної науки, літературознавства, мовознавства, для історії української книги і вітчизняного бібліотекознавства. Є.В.Петухов відмічав рукописні пам'ятки XVІ-XIX ст. (прологі, житія, збірники XVIII ст.), популярні класичні твори (ода, сатири Антіохз Кантемира, драми, комедія Джованні Жиро у перекладі з італійської мови М.В. Гоголя) а також прозаїчні твори М. В. Гоголя - автографи рукописів та його листи до колишнього ніжинського однокашника, приятеля М.Я. Прокоповича. У Додатках було вміщено із вказаних рукописів кілька позицій, цікавими для дослідників: віршовані твори у стилі класицизму, листи М.В. Гоголя до М.Я. Прокоповича (1832-1850) та двох фототипічних знімків листів.

Вагомий внесок у наукове описування рукописних книг належить Михайлу Миколайовичу Бережкову (1850-1937). Він закінчив Петербурзький університет (1875), певний час працював домашнім учителем дітей князя О.С. Уварова (1879-1882), професор російської історії ІФІБ (1882-1904, 1919-1927), дійсний член Імператорського археологічного товариства, Історичного товариства при Петербурзькому університеті, Київського Історичного товариства Нестора-літописця, Таврійської вченої архівної комісії (1899). Хоча М.М. Бережков не залишив нам окремих праць, пов'язаних з описуванням рукописно-книжкової спадщини, він як джерелознавець торкався деяких аспектів виявлення історичних джерел, літописних пам'яток, списків житійної літератури, а також багато зробив для описування та каталогізації рукописного зібрання ІФІБ, перебуваючи у складі Бібліотечної комісії та беручи безпосередню участь у створенні бібліотечних каталогів [16].

Значний внесок був ним зроблений в описування збірки Ніжинського грецького магістрату, переданого в 1873 р. у відання Ніжинської думи, а згодом, за ініціативою М.І. Лілеєва, у 1904 р., - до складу рукописного фонду ІФІБ [17].

Серед археографічних праць ученого слід звернути увагу на дослідження «М.Е. Марков и его рукописный сборник о Черниговской старине», присвячене аналізу виявленого ним у Румянцевському музеї у Москві рукопису та опубліковане з повним викладом складу збірника на сторінках «Сборника Историко-филологического общества при Институте князя Безбородко в Нежине» у 1903 р. [18].

З викладеного доходимо висновку, що в Історико-філологічному інституті князя Безбородька у Ніжині наприкінці XIX - на початку XX ст. утворилася потужна наукова бібліотека зі збіркою рукописів та стародруків, там сформувався міцний осередок дослідників рукописно-книжкових пам'яток. Увага до праці таких самовідданих дослідників рукописної спадщини як М.І. Лілеєв, Є.В. Петухов, М.Н. Бережков є не лише актом пошани, а й історіографічним фактом розвитку історико-книгознавчих досліджень в Україні. Цей напрям має значний інтерес, тому що відкриває великі теоретичні й практичні можливості подальшого дослідження процесу формування книгознавства та бібліографознавства на теренах України.

Література

1. Міщук СМ. Зародження наукового опису рукописних пам'яток та стародруків як напрям українського книгознавства: друга половина XIX - початок XX ст. / С.М. Міщук // Рукописна та книжкова спадщина України. - К., 2007. - Вип.11. - С16 - 34; його ж: Формування науково-практичних засад опису рукописних книг та стародруків у науковій діяльності В.М.Перетца в Україні / СМ. Міщук // Бібліотечний вісник - 2007. - №4. - С.23 - 36; його ж Розвиток історико-книгознавчого опису рукописних книг та стародруків в Україні наприкінці XIX - на початку XX ст. / С.М. Міщук // Бібліотекознавство. Документознавство. Інформологія. - К., 2008. - №2. - С55 - 60.
2. Историко-филологический Институт князя Безбородко в Нежине. 1875-1900. Преподаватели и воспитанники. - Нежин, 1900; Известия Историко-филологического Института князя Безбородко в Нежине. 1891-1912. Преподаватели и воспитанники. - Нежин, 1913-

3. Самойленко Г.В. О.Г.Самойленко Ніжинська вища школа: сторінки історії / Г.В. Самойленко, О.Г. Самойленко // Ніжин: Вид-во НДУ ім. М.Гоголя; ТОВ «Вид-во «Аспект- Поліграф», 2005.- С. 12-13, 119-120.
4. Добиаш А.В. Н.А.Лавровский // Известия Историко-филологического Института князя Безбородко в Нежине. - Нежин, 1898. - Вып. XVIII. - С.24-25.
5. Там само. - С.24-26.
6. Добиаш А.В. Заметка об основной библиотеке Историко-филологического Института кн. Безбородко в Нежине, составленная по случаю реорганизации библиотеке // ИИФИБ в Нежине -Нежин, 1895. - Вып. XV. — С.3.
7. Лилеев М.И. Описание рукописей, хранящихся в библиотеке Черниговской духовной семинарии / МИ. Лилеев. - СПб, 1880. - 215 с.
8. Коваленко О. Лилеев Михайло Іванович / О. Коваленко // Українські архівісти: бібліографічний довідник - К, 1999. - Вин. 1: XIX ст. - 1930-ті рр. - С. 194-195.
9. Добиаш А.В. НА. Лавровский / ИИФИБ в Нежине. - Нежин, 1898. - Вып. XVIII. - С.24-25.
10. Институт рукопису Національної бібліотеки України імені В.І.Вернадського, ф. 127, спр.212, арк. 1 -2.
11. Отчет о состоянии и деятельности Историко-филологического Института кн. Безбородко в Нежине за 1879/1880 годы, читанный на акте 30 августа 1880 года ученым секретарем Н.Я. Гротом //ИИФИБ в Нежине. -Киев, 1881. -Т.6.-С.21.
- 12.Добиаш А.В. Заметка об основной библиотеке Историко-филологического Института кн. Безбородко в Нежине, составленная по случаю реорганизации библиотеки // ИИФИБ в Нежине. -Нежин, 1895. - Вып. XV. - С.3. 13 Лаптева Л.П. Петухов Евгений Вячеславович / Л.П. Лаптева // Славяноведение в дореволюционной России: библиографический словарь - М, 1979- С.270.
14. Андросов С. Петухов СВ. // Українські архівісти (XIX-XX ст.): бібліографічний довідник / С. Андросов. - К, 2007. - С. 482-483.
15. Петухов Е.В. Материалы и заметки по истории древней русской письменности (XI-III ст.) / Е.В. Петухов // Известия Историко-филологического Института князя Безбородко в Нежине. -Киев, Нежин, 1895- Т. 15. - 1-56: 2 фототип, його ж К истории древне-русского пролога / Е.В. Петухов // Известия Историко-филологического Института князя Безбородко в Нежине. - Киев, 1893- - Т. XII. - С.1-32. - Прил.; його ж «Заметки о некоторых рукописях, хранящихся в библиотеке Историко-филологического Института кн. Безбородко.»- Нежин, 1895- Т.XV. - С. 1-28.- Прил.: С. 29-56.
- 16.Крижанівська Л.О. Особистий архівний фонд М.М. Бережкова / Л.О. Крижанівська // Рукописна та книжкова спадщина України. - К, 1994. - Вып.2. - С. 147-155.
17. Бережков М.Н. Записка об архиве Греческого магистрата в Нежине / М.Н. Бережков. - Нежин, 1912-1913. - Т.8, отд. 1. - С. 64-70.
18. Бережков М.Н. М.Е. Марков и его рукописный сборник о Черниговской старине» // ИИФИБ в Нежине. - Нежин, 1903- Т. 4, отд. 2. - С. 1-25.

Мишук С.Н. Нежинские ученые-археографы и книговеды-исследователи (вторая половина XIX - начало XX в.). В статье анализируется научный вклад ученых Нежина в научное исследование кириллических рукописных книг в Украине во второй половине XIX - начале XX в.

Ключевые слова: М.И. Лилеев, Е.В. Петухов, М.Н. Бережков, кириллическая рукописная книга, археография, библиотека, книговедение.

Mischuk S.M. Nizhyn researchers - archeographers and book experts (the second half of the XIX - XX centuries). The scientific contribution of the Nizhyn scientists to Ukrainian collection and scientific research of cyrilic handwritten books in Ukraine in the second half of the XIX - XX centuries is reflected in the article.

Key words: M. Lileev, E. Petuchov, M. Berezkov, cirilyc handwritten books, archeography, bibliography.